

IPAROSODÁS AGRÁRTÉRSÉGBEN. A GYÁRIPAR KIALAKULÁSA NAGYKANIZSÁN A 19-20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Dr. Kaposi Zoltán
PTE KTK egyetemi tanár, az MTA doktora

SUMMARY

This study deals with the industrialisation of the largest market centre of the Southwest Transdanubian Region of Hungary. Nagykanizsa was an agrarian town for a long time; however, a quick increase in trade begun from the 1830s. The industry showed small plant traits. The industrialisation started in the 1880s in this region too. Newness was the mass producing mechanised manufacturing. The manufacturing came into existence in three ways. The first case was when the already existing small plants were developed to factories due to the good trading opportunities. In the second case traders and craftsmen established businesses based on local innovations; therefore, new industries were acclimatised. And the third case was the creation of corporations which presumed large amount of capital. Due to the development, the industry became the most important sector in the structure of the economy of the town before the World War I.

Kulcsszavak: iparosodás, gyár, részvénytársaság, családi vállalkozás, innováció

BEVEZETÉS

A 18. században Nyugat-Európában megindult egy gyors iparosodás. Az addigi kis-középzemekre alapozódó kézműipar mellett a nagy újdonság a gyárszerű termelés volt. A 19. század első felében Angliában, de később Franciaországban és a jelentősebb német iparvidékeken is, óriási méretű, több ezer embert foglalkoztató gyárak kezdték meg a termelést, aminek következtében megvalósulhatott a népesség jobb ellátására. A gyárak főleg azokban az ágazatokban (textiltermelés, vas-és gépipar stb.) terjedtek gyorsan, ahol lehetőség nyílt az angol technikai innovációk alkalmazására. (Pierenkemper T. 2009) A nyugati fejlődéshez képest Közép-Európában, így Magyarországon is, viszonylag későn indult csak meg a gyáripar fejlődése. Az első nagy ipartelepek létrehozása Pest-Budán és környékén csak az 1850-60-as években, míg a vidéki városokban két-három évtizeddel később mentek csak végbe. Sok minden hátráltatta a hazai gyáripar fejlődését. Az osztrák és cseh ipar versenye hosszú időn át gátolta a magyarországi ipari növekedését, ugyanakkor a hazai cégek kínálata a gyenge/közepes minőség miatt a vásárlók számára sokáig nem volt túl keresett. A technikai elmaradottság, a gépek és a szakemberek hiánya sem kedvezett a vállalkozásoknak. A fejlődést illetően a hazai és külföldi vállalkozók cégalapításai mellett nagy jelentősége volt annak, hogy a dualizmus idején az állam felismerte az ipartámogatás szükségességét, aminek eredményeképpen a századforduló idején országszerte egyre több üzemet alapíthattak vagy bővíthettek. (Kaposi Z. 2007)

A GYÁRIPAR LÉTREJÖTTE NAGYKANIZSÁN

Nagykanizsa az 1890-es évekig döntően mezőgazdaságra és kereskedelemre szakosodott város volt. A 18. század közepe óta a városban volt a herceg Batthyány-Strattmann család tulajdonában lévő, a dualizmus korában mintegy 10 ezer holdas hitbizományi uradalom központja. (MOL. P 1313. Fasc. 136. 14.) A nagykanizsai, valamint a környéken lévő más uradalmak, a parasztság, illetve a városi polgárság összességében jelentős mezőgazdasági terméktömeget állított elő, amely a főleg a helyi piacon cserélt gazdát. A kereskedelem növekedését elősegítette, hogy a város öt fontos közlekedési út csomópontjában helyezkedett el, ugyanakkor nagyon korán (1861, 1865) létrejött két olyan vasútvonal is, amelyekkel a

külföldi piacok (Bécs, Pest, Trieszt, később pedig Fiume) könnyen elérhetővé váltak. A város piacközponti szerepét erősítette a városban élő nagy létszámú zsidó közösség is. (Kaposi Z. 2009)

Az ipar sokáig csak a hagyományos kisüzemi formában működött Nagykanizsán. Bár már a reformkorban is voltak gyárszerű kezdeményezések, mégis lassú volt a haladás: az 1876. évi kamarai kimutatás szerint nagyobb létszámú vállalat akkor még nem volt a városban. Az ipar legfontosabb ágazata a ruházati ipar és a bőripar volt. (Iparstatisztika 1878) A lassan induló gyáriparosodást mutatják a miniszteri előírásra készült városi összeírások adatai is. A minisztérium - korabeli szóhasználattal élve - az elemi erőt (gőz, víz, áram stb.) felhasználó ipari üzemeket, valamint hagyományos technika mellett 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzemeket kívánta lajstromba gyűjteni. Az 1893. évre vonatkozó kimutatás meglehetősen szerényre sikeredett. A mindössze hat összeírt vállalkozás esetében négy használt gőzerőt (két gőzmalom, egy vasgyár és egy konyakgyár) összesen 40 lóerős kapacitást elérve. A négy gyárban összesen 85-en dolgoztak. Ezek mellett volt még két téglagyár, amelyben összesen 70 főt foglalkoztattak. (ZML. NVL. 1893/4212), összesen tehát 1893-ban Nagykanizsán 155 fős gyári foglalkoztatást regisztrálhatunk.

Tegyük azonban hozzá, hogy az 1893. év a gyáriparosodás hajnala volt a városban, hiszen csak ekkor jöttek létre az első gyáripari kezdeményezések. Ezt követően két évtized alatt nagyon gyors változások mentek vége, aminek eredményeképpen az első világháború előtti években Nagykanizsán már 16 gyár működött, csaknem 1000 főt foglalkoztatva. A korábban pár tucat embert alkalmazó gyárak helyett már 80-150 fős cégeket találunk a városban. (Thirring G. 1912) A gyáripar előretörését mutatja, hogy 1911 tavaszán a városháza tanácstermében alakult meg a Gyáriparosok Országos Szövetségének Zala megyei fiókja is. (Weiser J. 1929)

A nagykanizsai gyáripar létrejöttének három útja volt. Egyrészt számos korábban alakult családi kisüzemet fejlesztettek tovább, megnövelve a termelési kapacitást és javítva a minőséget, úgy azonban, hogy az egyéni vagy családi tulajdonosi jelleg megmaradt. Másrészt számos olyan új vállalkozás jött létre, amelyekkel új iparágak honosodtak meg a városban. Harmadrészt pedig egyre több részvénytársaság alakult meg, amelyek révén már jelentős tőkeerőt feltételező beruházások valósulhattak meg. Nincs szándékunkban és jelen tanulmány terjedelmi keretei között nincs lehetőségünk minden egyes kanizsai gyárat bemutatni, ezért a továbbiakban az előbb említett típusok legjellegzetesebb eseteit próbáljuk meg jellemezni.

1. A KISÜZEMEK GYÁRRÁ FEJLESZTÉSE.

A városban az egyik legnagyobb gyár a Stern Mór tulajdonában lévő, eredetileg 1863-ban alapított téglá-és cserépipari vállalkozás volt. Egy, az egész tőkés korszakon áthúzódó, három generációs családi vállalkozásról van szó. A vállalkozás eleinte termény-és fakereskedelemmel foglalkozott. A téglagyárat a Déli Vasúttól bérelte ki Stern J. Mór, amit aztán 1883-ban meg is vett. A telep a város déli részén, a vasútállomással szemben helyezkedett el. A cég irányításába az alapító bevonta fiát is. Ezt a telepet fejlesztették gyárrá az 1890-es években, kihasználva az emelkedő építőanyag-keresletet. A Stern-gyár nemcsak a városban, hanem annak széles környékén is értékesített, sőt termékeivel eljutott a Balaton vidékéig, illetve a horvát területekre is. Különösen az alapító fia, Stern Sándor alatt futott fel a termelés. Stern Sándor nemcsak jó üzletember volt, hanem széles körű közigazdasági ismeretekkel is rendelkezett, valamint jelentős közéleti tevékenységet is végzett. (Benedek R. 1938) A cég termékei híressé váltak, a foglalkoztatása folyamatosan bővült, a 20. század elején már elérte a 150 főt, az első világháború előtt pedig megközelítette a 200-at. Munkásainak több, ma is meglévő lakást épített. A folyamatos bővülés eredményeképpen 1910-ben megvette a városban lévő másik, ún. Haba-féle téglagyárat is, amely 1893-ban jött létre, s a Honvéd és a Petőfi utca sarkán állt. A Stern a város becsült famíliája volt,

üzletközpontjuk a Rozgonyi utca elején, annak Fő térre néző oldalán állt. (Tarnóczky A. 2010)

Hasonló változások mentek végbe az 1835-ben alapított Blau Mór-féle szeszfőző üzemben is. A lényeges fejlesztések az alapító unokái, Lajos és Béla nevéhez fűződnek. A Fő tér északi oldalán lévő telken található likörgyárban Magyarországon elsőként végeztek francia módszerű konyakleparlást. Konyakjukkal több magyar város ipari kiállításán nyertek aranyérmét; a millenniumi kiállításon díszoklevelet kaptak, külföldön pedig Bordeaux-ban, Brüsszelben, Londonban és Chicagóban tüntették ki a céget aranyéremmel. (Címtár 1906) 1897-ben elnyerték a cs. és kir. udvari szállítói címet. Konyak, rum, likőr, pálinka mellett sóborszeszt is gyártottak. A gőzerővel működő pálinkafőzdében évenként 4000 hl bort és 3000-4000 hl törkölyt, valamint 1000 hl seprőt égettek. A munkások száma 25-30 között mozgott. 1896-ban berendezték az első hazai fémkupak gyárat, ahol napi 50 ezer palackra való kupakot gyártottak, s ahol néhány gépész mellett mintegy 20 munkást is alkalmaztak. (ZK.1898.01.15) Bécsben és Budapesten főképviselettel, számos nagyvárosban ügynökséget tartottak fenn. Két ügynökük járta a Monarchia városait, termékeiket Szerbiában, Bulgáriában, Indiában és Amerikában is ismerték. Blau Pál a hagyomány szerint arról is nevezetes volt, hogy ő építette a városban az első fürdőszobát. Az 1860-as évek elején a ház mögött, a telek végén külön kis fürdőházat emeltetett 3-4 fürdőkáddal s egy zuhannyal, ahol a család barátai is szívesen látott vendégek voltak. (Kunics Zs. 2009) Volt a Nagykanizsa melletti Szentgyörgyvári-hegyen egy szőlője, ahol épített egy emeletes présházat is. Ipari vállalkozásai és ingatlanügyletei mellett mintegy 65 hold birtokkal rendelkezett. (Kaposi Z. 2008)

Az egyik legsikeresebb nagykanizsai vállalat, a Wesiser-gépgyár is kereskedésből nőtt ki. Az 1842. évi alapítású cég az 1850-60-as évek konjunktúrája alatt gyorsan fejlődött, de a továbblépés a századforduló előtti években következett be. A céget még Weiser János hozta létre, amit a fia, József fejlesztette tovább. Ő már Nagykanizsán született, iskoláit helyben, illetve Bécsben végezte, ahonnan európai tanulmányútra indult, hogy tapasztalatait apja vaskereskedésében hasznosítsa. Beutazta Ausztriát, Németországot, Franciaország egy részét és Itáliát, hosszabb ideig tartózkodott Angliában. 1904-től az alapító unokája, Weiser János okleveles gépészmérnök állt a vállalat élén. (Weiser J. 1929) Kezdetben tűzszekrényeket (vaskályhákat), kazán-és gőzgépalkatrészeket gyártottak. A folyamatosan növekvő vállalkozás kinőtte a Kazinczy utcai telephelyét, s 1884-ben a Sugár utca 16. szám alatti telken újonnan építetett helyiségekbe költöztették át a vas- és rézöntödét, a kovács-, a kazánkovács-, az esztergályos-, a géplakatos-, az asztalos-, a bognár-, szerelő-és festőműhelyt.

A Wesiser-cég tulajdonosai helyesen ismerték fel, hogy a hazai gazdasági fejlődés egyik legfontosabb lehetősége a mezőgazdasági termelés gépesítésében rejlik. Köztudomású, hogy több hazai gépipari nagyvállalat - Ganz, Kühne stb. - is ebben az ágazatban vált Közép-Európa meghatározó gyárává. (Estók J. 1996) Mivel az agrárium legfontosabb ágazatát adó gabonatermelés szinte mindegyik munkafázisa jól mechanizálható, így nem véletlen, hogy e téren sok vállalkozás született. A Wesiser cég is folyamatosan bővítette termékpalettáját. A millenniumi kiállításon bemutatott 41 termékéért az uralkodó arany érdemkereszttel jutalmazta a céget. A Zala-Drill nevű sorvetőgéppükkel a párizsi viláckiállításán ezüstérmesek lettek. (Tarnóczky A. 2010) A századforduló körüli időkben a hazai gyártású talajművelő eszközök előállításán terén a vidéki üzemek közül a mosoni Kühne-gyár és a Krassó-Szörény megyében lévő Schramm-gyár mellett a kanizsai Weiser-gyár volt a legfontosabb üzem. Gyártottak különböző típusú egy-és kétvasú ekéket, vetőgépeket, járgányokat, ezekhez áttételeket, töltőgépeket, boronákat; különböző aknafedeleket, öntvényeket, tűzcsapokat, malomipari gépeket, borgazdasági eszközöket stb. A fejlődéshez persze szakemberekre is szükség volt. A Weiser-gyárban mérnökként az a Havas Mihály dolgozott, aki számos önálló

sorvetőgépet szerkesztett, s ő alkotta meg a Weiser-féle Perfekta sorvetőgépet, amely komoly piaci sikert ért el. (Estók J. 1996) A cég esetében egyértelmű, hogy a technikai innováció hozta meg piaci sikert.

A századelő egyik legdinamikusabban fejlődő kanizsai vállalata a kefégyár volt. Az üzem elődjét Kardos Sándor 1902-ben alapította. (ZML. Cégbíróság) A kisüzem telephelye a Kazinczy utcában volt. A vállalkozó folyamatosan növelte a termelést, s egyre több embert alkalmazott, ezért néhány év múlva átszervezte a céget: ekkor jött létre a Kardos Sándor és Társa, amely kefe-, ecset-és cirokseprűgyártással foglalkozott. A társaság ún. betéti társaság volt, ahol Kardos volt a beltag, míg a kültag Bóhm Emil kanizsai kereskedő, illetve a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár. (ZK 1911.12.24.) 1907-ben a cég átköltözött a Szemere utcában lévő jóval szellősebb telekre. Az új üzemépületek már a munkásvédelmi előírások (biztonság, higiénikus körülmények stb.) betartásával épültek, sőt lehetőség nyílt a folyamatos üzem bővítésre is. A tőkebevonás lehetőséget adott a gyártás gépesítésére is: különböző fűrő, gyaluló, fűrészelő, kefekötő gépeket működtettek az üzemben. Gyártmányai elismert színvonalúak voltak, 1911-ben elkezdtek foglalkozni festőecset termelésével, amellyel nagy sikert értek el. A korabeli hírek szerint a kanizsai termékek felvették a versenyt a híres nürnbergi gyárak ecseteivel. A foglalkoztatás gyorsan bővült: 1910-ben már 140 dolgozója volt gyárnak. (Thirring G. 1912) A nyersanyagbeszerzés magyarországi területekről történt, bár kétségtelen, hogy a város környékén a ciroktermelés még nem terjedt el igazán. A helyi értékesítést szolgálta a Fő úton lévő üzlet, de a cég exportálta termékeit Horvátországba, Ausztriába és más európai országokba, de eljutottak Egyiptomba, Kelet-Indiába és Kínába is.

2. ÚJ VÁLLALKOZÁSOK RÉVÉN ÚJ IPARÁGAK MEGHONOSÍTÁSA.

A század vége felé egyre jelentősebbé vált a pótkávégyártás az országban. Magyarországon az első kávégyárak külföldi vállalkozók kezében voltak, de az első hazai pótkávégyár Nagykanizsán jött létre 1905-ben. Ez volt a Pátria Pótkávégyár, amit a helyi Schwarz és Tauber cég alapított és épített a Csengery út 88. szám alatt. (ZML Cégbíróság) A Schwarz és Tauber egy 1856-ban alapított nagykereskedő cég volt, amely gyarmatáru forgalmazásában Nagykanizsától Szlatináig igen széles kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, s számos ipari beruházást is fundált. (Tarnóczky A. 2010) Óriási konkurencia mellett kellett talpon maradni, hiszen a világhírű, sok országban ott lévő Franck-konzern erőteljesen terjeszkedett Európában. A vállalkozás fejlesztéséhez mindenképpen szükséges volt külső tőkeforrás bevonása. (MOL Z 40. Fasc. 53. 976-977) Felmerült, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vegye meg a Pátriát, de a tárgyalások végül is nem jártak eredménnyel. A gyárat 1909-ben megvásárolta a Franck Henrik és Fiai cég, amely a Franck kávépótlékkal hamar országos hírre tett szert. Termékeikből exportáltak a szomszéd országokba is. 1911-ben kibővítették a gyárat egy új épülettel. Az üzemet iparvágány kötötte össze a vasúttal. A termeléshez eleinte külföldről szereztek be a cikóriagyökeret, de 1910-ben már Zala és Somogy megyék több gazdája szállított a gyárnak. Ez számukra is jövedelmező volt, hiszen holdanként 80-100 mázsa termelt, ami 400 korona/hold jövedelmet jelentett. (T. Mérey K. 1997) A somogyi gazdáknak igen fontos volt a Pátriának termelhető cikória. A gyárban az első világháború előtt mintegy 80-an dolgoztak. Élelmiszeripari üzemként szigorú tisztasági feltételeknek kellett a gyárnak megfelelnie. Mutatja a vállalat szociális beállítottságát, hogy a munkások számára magas színvonalú étkezőt és pihenőhelyeket alakítottak ki.

Egy új szakmát honosított meg az 1895-ben alapított Bettelheim W. S. és Fiai név alatt létrehozott nádszövet és szalmahüvely gyár. A Bettelheimék a városban lévő kereskedő cégüket 1809-ban alapították. Kihasznlva a térség mezőgazdasági adottságait, már az 1870-as években is foglalkoztak nádfeldolgozással. A vállalkozás meglehetősen egyedi volt. Az 19.

század végén ez volt az egyetlen olyan gyár Magyarországon, amely együttesen szalmahüvely feldolgozással és nádszövetek készítésével foglalkozott. A 20. század első évtizedében a Bettelheim Győző és Ede birtokában lévő nádfonadékgyár 80 főt foglalkoztatott. (Thirring G. 1912) A gyár főleg az alapító két fiának vezetése alatt virágzott fel, akik közül Bettelheim Aladár külföldön tanulta a mesterséget. (ZK 1910.12.25.) A fejlődésre utal, hogy 1914-ben a nádszövőgyárban már 100 munkás állított elő szalmapalack-hüvelyeket és mennyezet-nádszövetet. A gyár kezdettől főleg exportra dolgozott. Termékeik eljutottak Triesztbe és a Monarchia számos városába; nádat exportáltak Németországba, Svájcba, takarmányt Bécsbe, Triesztbe és az alpesi országokba. 1912-től már szalmakupakot is gyártottak.

A 19. században a kémiai ismeretek nagyon sokat fejlődtek, aminek eredményeire alapozódva egyre több vegyipari vállalkozás jöhetett létre. Nagykanizsa esetében különösen fontos volt, hogy a város legnagyobb vegyipari üzeme jelentős innovációt is fel tudott mutatni. Ne felejtjük el: a telítődő piacon a pozíciók megtartása, esetleg növelése csakis új találmányok vagy eljárások létrehozása révén volt lehetséges. Kanizsán a betelepülő kékfestő, Mayer Károly 1892-ben alapította meg vegytisztító műhelyét. (Tarnóczky A. 2010) A vállalkozás fejlesztéséhez jelentős állami támogatást is kapott. Alapvetően vegytisztító, pliszírozó és gözműfestő gyára volt. Mayer egy gépet is szerkesztett: ez volt a körforgó keféltő gép. Ezzel a gőzerővel működő géppel „...bármely alakú és minőségű ruhát, plüst, szőrmét, függönyt stb. pormentessé lehet kikéfélni” – írták a találmányról 1910 végén. (ZK 1910.12.25.) 1911-ben Budapesten, az Iparcsarnokban rendezett kiállításon is bemutatta a gépet, amiről a szakma elismerően nyilatkozott. Mayer Magyarországra, Ausztriára, Németországra és az Egyesült Államokra szabadalmaztatta a gépet. A találmány nagy siker lett, mivel a keféltő gépet jól lehetett használni a szállodákban, tisztítóknak, kórházakban, szőnyeg-, szőrme-és posztógyárakban, így hamarosan elárasztották a vállalkozót a megrendelések. A vállalkozás neve is változott: felvette az „Első dunántúli ruhafestőgyár és műszaki vegytisztító intézet” nevet.

3. A TÓKESZÜKSÉGLET NÖVEKEDÉSE: RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK LÉTREJÖTTE.

A 19. század második felében több gazdasági körülmény is segítette a hazai sörgyártást. A vámközösség révén jelentős szakember-beáramlás ment végbe, ami a „németes” fogyasztási szokásokat erősítette. A polgárosodás divatszokásiról sem feledkezhetünk meg, hiszen a városban egyre több vendéglátóhely létesült. (MOL P 1313 Fasc. 139) Hozzájárult a sörgyártás fejlődéséhez az 1870-es évek közepétől megjelenő filoxéra is, aminek következtében a bortermelés csökkent. S végül ne felejtjük el az állami és helyi szempontokat, hiszen a szeszipar általában jól adóztatható ágazat volt, ugyanakkor beruházási tőkéje nem volt túlságosan magas. E folyamatok különösen jó helyzetbe hozták a hazai söripart. 1892-ben határozta el Gutmann Vilmos javaslatára néhány helyi nagykereskedő és ipari vállalkozó egy malátagyárral együtt lévő sörgyár létrehozását. (Rózsás J. - Háncs L. 1992) Az alapító okiratot 1892. június 30-án írta alá 14 vállalkozó. Az alapítók szándéka „egy a modern technika és a kor igényeinek mindenképp megfelelő sörfőző-gyár részvény-társaság” létrehozása volt. (ZK. 1892.7.9.) A cég neve Kanizsa Serfőzde Rt. lett, a gyár alaptőkéjét 500 000 forintban állapították meg. A sörgyárat olyan időben hozták létre, amikor a részvénytársasági forma Kanizsán egyáltalán nem volt ismert, így a vállalkozóknak járatlan úton kellett haladniuk.

Telket a Csengery út végén kapták, mintegy 32 hold nagyságban, amit iparvágány kötött össze az állomással. Két és fél évig tartott a beruházás, amelyen 400-nál is több munkás dolgozott, s amihez két helyi téglagyár mintegy hárommillió téglát készített. Az alapítók igyekeztek a legkorszerűbb technikát beszerezni: a berendezéseket a világszínvonalat biztosító Ringhofer cég szállította. (Rózsás J. - Háncs L. 1992) Épültek a sörfőzdéhez erjesztő

kamrák, ászokpince, gépház, kazánház, vízszűrő épület stb. A sörgyári épület mellett vendéglőt alakítottak ki. A gyárat eredetileg évi 20 000 hl sör termelésére építették, de úgy, hogy a termelést akár meg is lehessen duplázni. Gondoskodni kellett munkaerőről is: eleinte cseh és morva szakmunkások, később már egyre inkább magyarok dolgoztak a gyárban. A malátagyár már 1894 őszén, a sörfőzde 1895. február 5-én kezdte meg működését. 1896 végéig fokozatosan emelkedett a gyár termelése. A minőséget mutatja, hogy a nagy millenniumi kiállításon a gyár a termékeiért kitüntetést kapott. (Címtár 1906) A termeléssel együtt megindult az értékesítés megszervezése: a kanizsai sörfőzde termékei eljutottak Budapestre, illetve a jelentősebb vidéki városokba. (Rózsás J. - Háncs L. 1992)

A magas színvonalra való törekvés azonban jelentős költségekkel járt, ami felemésztette az alapítók tőkéjét, így az első évtizedet a krónikus pénzügyi gondok jellemezték. Már az 1896. évről azt írták, hogy a sörgyár nem bír kikeveredni a deficitből. (ZK. 1898.1.15.) A sör iránt a kezdeti időkhöz képest a századfordulón jelentősen csökkent a kereslet. 1902-ben a sörgyárak kartellbe tömörültek, ami a piac területi felosztásáról szólt. Ennek révén hamarosan újra elkezdtek a sörárak emelkedni. A nagykanizsai sörgyár nehézségeit mutatja, hogy az induló 100 ember helyett a századfordulón már csak 57-en dolgoztak. A részvényeket leértékelték: előbb 160, majd 50 koronában állapították meg azok értékét. Osztalékot nem tudtak fizetni. Gondot jelentett az is, hogy a nagy hazafias iparpártolási szólamok ellenére számos helyi kocsmában külföldről behozott söröket csapolták, holott minőségben nem voltak jobbak a helyinél. (ZK. 1905.12.9.) A gondok végül is az 1907. évi tőkeemeléssel oldódtak meg, amikor 15 000 darab új, 50 koronás részvényt bocsátottak ki. Ez a személyes kapcsolatoknak köszönhető: báró Gutmann báró, a sörgyár elnöke a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának tagja is volt, így nagy szerepe volt abban, hogy a bank jelentős tőkével belépett a társaságba. (MOL. Z 40. Fasc. 53.) A tőkeemelés révén már 1 millió koronás alaptőkével rendelkezett a gyár, ami stabilizálta a vállalat helyzetét, s pár év alatt sikerült egy csaknem 200 000 forintos tartalékalapra is szert tenni. (ZK. 1910.12.25.) Az élénkítő hatások hamar megjelentek: 1908-ban már 33 000 hl sört és 25 000 q malátát állítottak elő. Új piacokat sikerült meghódítani: a Schutzverband Graz-hoz csatlakozva az osztrák tengerpartra is szállíthattak már kanizsai sört. (Söptei I. 2003) 1911-ben a gyár nevet változtatott: Király Sörfőzde Részvénytársaságként működött a továbbiakban.

A két városrészt összekötő út mellett lévő, 1859-ben létrehozott, de csak időszakosan működtetett gőzmalom villanyvilágításra való átalakítása, s az ehhez szükséges befektető megszerzése Rotschild Samu ügyvéd érdeme volt, akinek kliense volt Franz Lajos, marburgi és leibnitzi malomtulajdonos. Franz megvásárolta a gőzmalmot, míg eközben Rotschild keresztülvitte a városi képviselőknél a villamos beruházás témakörét, aminek kiépítési jogát Franz Lajos nyerte el. 1892-ben kötötték meg a vállalkozóval a villanyvilágításról szóló szerződést. (ZML. NVL. 1898/2827) Másfél évig tartott az építés, s 1894. június 22-én gyulladt fel a villany először. 1910-ben a vállalat - 4 millió korona alaptőkével - részvénytársasággá alakult át („*Franz Lajos és fiai r.t.*”). Az első világháború előtt a malom összesen 1500 lóerős gépparkkal és általában 100 munkással dolgozott. (T. Mérey K. 1997) Alaptőkéjét tekintve ez a cég volt a legnagyobb nagykanizsai vállalat a dualizmus időszakában. Jelentős ingatlana, iparvágánya, gépei és mindenféle egyéb ipari felszerelések voltak. Az 1911-12. üzleti évet 322 000 korona nyereséggel zárták, melyből 5 %-ot került tartalékalapra, míg 12 167 koronát a tisztviselők jutalmazására fordítottak. Az igazgatósági és a felügyelő bizottsági tagok jutalékai és a jótékony célú adakozások levonása után 240 000 korona jutott a részvények utáni osztalékra, ami a megelőző év 5,5 %-hoz képest már 6 %-nak felelt meg. A második év üzleti mérlege szerint a vállalatnak egyáltalán nem volt passzívája. (ZK. 1912.8.8.) A Franz Rt. esetében egy határon átnyúló, egységesen kezelt üzleti vállalkozásról van szó, amelynek Nagykanizsán és Marburgban voltak vállalatai. S végül utalunk arra is, hogy Kanizsán a korábban bemutatott gyárak izraeliták alapításaiént jöttek

létre, a Franz-cég szinte egyedüli volt abból a szempontból, hogy azt egy keresztény vállalkozó hozta létre.

A mezőgazdasági termékek ipari feldolgozásának jobb kihasználására 1903. június 16-án alakult meg a Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Részvénytársasága. Az üzem egy kortünet: ebben az időben a Dél-Dunántúlon egyre több szeszfőző üzem jött létre. A cégbejegyzés szerint a vállalkozás tevékenységi köre a dunántúli mezőgazdasági szeszgyárosok szesztermékeiből szeszfinomítás és a finomított szesz forgalmazása volt. (ZML. Cégbíróság) A vállalkozás egy olyan üzem volt, amely egyre inkább magához vonta a térség kisebb-nagyobb szeszfőző üzemét, vagyis egyre többen csatlakoztak hozzá. A gyár telephelye a két városrészt összekötő Vár úton volt, ahol lassan egy méretes ipartelep formálódott (gőzmalom, villanytelep, faipari üzem, szeszgyárosok stb.). A társaságot döntően Somogy-és Zala megyei nagybirtokosok hozták létre. Az rt. 120 000 korona alaptőkével alakult meg. Az üzem kapacitása 1903-1910 között megháromszorozódott. A cég 1910-ben mindössze 15 munkással és 4 hivatalnokkal működött. Az alapszabály értelmében 5 % osztalékot fizetett, de az igazi motivációt - az egyre nehezedő piaci versenyfeltételek között - egyértelműen a termékek biztosabb eladhatóságának reménye jelentette. Termeltek finomított és denaturált szeszt, gyógyszerészeti finomszeszt és nyerszeszt, amely termékeket a hazai piacok mellett a Monarchia más országaiban is forgalmazták.

6. ÖSSZEGZÉS

Példáinkból láthattuk, hogy az ipari nyersanyagokban szegény délnyugat-dunántúli térségben a gyáripár kialakulásában igen nagy volt a helyi agrártermelés szerepe, amely alapanyaggal, s nem utolsósorban munkaerővel is hozzá tudott járulni az ipar erősödéséhez. A földbirtoklás presztízse magas volt, szinte mindegyik gyáripári vállalkozó törekedett kisebb-nagyobb földek, főleg szőlők megszerzésére. A nagyipari vállalkozások tőkeszükséglete sok esetben a korábbi nagykereskedelmi tevékenységből származott, az alapítók zöme korábban kereskedő volt. Az iparosodás eredményeképpen Nagykanizsa tovább erősítette a régióban betöltött gazdasági szerepét. A gyors gyáriparosodás is hozz járult ahhoz, hogy a város gazdasági szerkezetében egyre dominánsabbá vált az ipar, amely 1910-ben 33 %-os foglalkoztatási arányával már messze a legjelentősebb ágazat volt. (Népszámlálás 1913)

A FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benedek R. (1938): Zala aranykönyve. A mi értékeink. Nagykanizsa.
- Címtár (1906): Nagykanizsa r.t. város lak-és cím-jegyzéke. Szerk. Füredi János. Nagykanizsa
- Estók J. (1996): A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon a kezdetektől 1944-ig. Budapest.
- Iparstatisztika (1878): A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M. K. Földművelési, Ipar és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876.-ik évi statistikai jelentése. Sopron.
- Kaposi Z. (2008): Város és agrárrendszer a polgárosodás korában 1850-1914. Műhelytanulmányok, 2008/4. PTE KTK KRTI Pécs.
- Kaposi Z. (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848. Czupi Kiadó. Nagykanizsa
- Kaposi Z. (2007): Die Entwicklung der Wirtschaft- und Gesellschaft in Ungarn 1700-2000. Passau.
- Kövér Gy. (1982): Iparosodás agrárországban. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kunics Zs. (2009): Gabona piac – Főtér – Erzsébet királyné tér – A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában. In: Zalai Múzeum 18. Zalaegerszeg, 2009.

MOL P 1313 = Magyar Országos Levéltár. A hg. Batthyány család levéltára. P 1313. Fasc. 136; 139. MOL Z 40 = A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. és beolvadt vállalatai. Fasc. 53.

Népszámlálás (1913): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész Budapest.

Pierenkemper T. (2009): Wirtschaftsgeschichte. Die Entstehung der modernen Volkswirtschaft. Berlin

Rózsás J. - Háncs L. (1992): A serfőzdetől a sörgyárig. A kanizsai sörgyár centenáriumi évkönyve 1892-1992. Nagykanizsa.

Söptei I. (2003): Koncentrációk a nyugat-dunántúli „sörfronton”. In: Egy emberöltő Közseg szabad királyi város levéltárában. Szerk. Mayer László - Tilcsik György. Szombathely.

Tarnóczky A. (2010): Hol. Mi? Kanizsai házak és lakói. In: www.nagykar.hu

Thirring G. (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve. 1-2. kötet. Budapest.

T. Mérey K. (1997): Nagykanizsa a kapitalizmus korában, különös tekintettel Trianonra. Pannon Tükör, 1997. 11-12.

Weiser J. (1929): Nagykanizsa gyáripára. In: Nagykanizsa Szerk. Barbarits Lajos. Budapest.

Zalai Közlöny: Az 1862-től 1945-ig folyamatosan megjelenő helyi napilap cikkei.

ZML. Cégbíróság = Zala Megyei Levéltár. VII. 1d. Cégbírósági iratok. A Nagykanizsai Királyi Törvényszék iratai; ZML NVL = Zala Megyei Levéltár. Nagykanizsa város levéltára.